

Nyelv és politika

A rendszerváltás a katonai nyelvben¹

BALÁZS GÉZA

A Honvédelmi Minisztériumtól tanulmányozás, elemzés, véleménymondás céljából 12 db kiadványt kaptam, amelyek az 1965–1989 közötti időszakban születtek (két kiegészítő módosítás 1990-ből való). A kiadványok egy része kizárólag belső használatra készült (meghatározott közönség számára számozott példányokkal), a másik része oktató–nevelő–ismeretterjesztő kiadvány, amely a szélesebb nagyközönségnek szól. Ezek elkülönítése lényeges, hiszen nyilvánvalóan más szövegsajátosságokkal rendelkezik az egyik, illetve a másik kiadványcsoport.

Az első csoportba (szigorúan titkos, szolgálati használatra, belső használatra) tartozó könyvek:

1. A Magyar Néphadsereg szárazföldi csapatainak harcszabályzata I–II. HM., 1987.
2. A Magyar Népköztársaság fegyveres erőinek szolgálati szabályzata. HM., 1987. (+1. sz. módosítás, 1990.)
3. A Magyar Néphadsereg alaki szabályzata. HM., 1987. (+1. sz. módosítás, 1990.)
4. Táborigazgatási utasítás I–II. HM., 1965, 1989.

A második csoportba a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában megjelent segédkönyvek, ismeretterjesztő szakkönyvek sorolhatók:

1. Tisztek kézikönyve. Munkaköz. vez.: Mórocz Lajos. Második jav. kiadás. Bp., 1970.
2. Haditechnikai kislexikon. A szerk. biz. vez.: Nagy István György. Bp., 1971.
3. Katonai értelmező szótár. Szerk.: Tóth Lajos, Mórocz Lajos, Kovács József. Második átd., bőv. kiadás. Bp., 1976.
4. Katonai helyesírási tanácsadó szótár. Összeegy.: Kovács József. Szerk.: Fábián Pál és Szemere Gyula. Bp., 1980.
5. Katonai lexikon. Főszerk.: Damó László. Bp., 1985.
6. Katonai almanach. Írta: Héjja István, Kozma Endre, Tóth Elek, Varga Kálmán. Bp., 1987.

Az ismeretterjesztő katonai szakirodalom és a segédkönyvek, kézikönyvek nyelve sokban közelít a köznyelvi használathoz. Ennek az az oka, hogy a tiszteken kívül más érdekeltek, érintettek: szerkesztők, pedagógusok is használják őket. Mivel e munkák többsége (segédkönyv, kézikönyv, lexikon, szótár stb.) többszerzős munka; valamint hivatásos könyvkiadó gondozásában jelentek meg, nyelvi megformáltságuk

¹Az eredeti tanulmány 1990-ben a Honvédelmi Minisztérium fölkérésére készült. Címe: Vélemény a katonai szabályzatok és más kiadványok nyelvéről. A teljesebb változatban külön fejezet szolt a katonai szövegtípusokról és nyelvezetről, a katonai nyelv sajátosságairól.

szabatosabb, egyenletesebb. Más kérdés, hogy ezekben az eszmei-ideológiai **közhelyek**, sallangok, sablonok jóval nagyobb számban tengnek túl, mint a szabályzatokban. Mérheterlenül sok ilyen közhelyet lehet belőlük kimazsolálni (olykor nem is szükséges mazsolálni, mert az egész fejezet csak **ilyenből** áll).

A közhelyek jó része politikai: a **politikai szleng** (szóhasználat), az **ideológia** meglehetősen leegyszerűsített, átgondolatlan (mert átgondolhatatlan) nyelvi hozadék. Az 1988/90-es **rendszer**váltás során már elindult ezek fölszámolása. Valószínűleg a honvédség (következésként írom így **hadsereg** helyett) nemzetivé, magyarrá válásával ezek a sallangok lassan eltűnnek az újabb könyvekből, s a **régi** kiadványokban pusztán kortörténeti jelzőként szolgálnak tovább.

Mintaként a *Harcsabályzat I. részének* „túlpolitizáltságát” is itt említem meg. A harci tevékenység leírásakor igen bő fejezetet kap a „Politikai munka harcban” (84–109). Benne olvashatunk a „korszerű háborúról”, a „szocialista hazafiságról”, a „proletár internacionalizmusról” stb. Különösen az alábbi rész hat mai szemmel túlzottnak (a történelmet ismerve persze nem): „A parancsnok, mint **egyszemélyi vezető**, teljes és osztatlan politikai, erkölcsi és jogi felelősséggel valósítja meg a politikai és katonai **vezetés** egységét. Felelős azért, hogy az általa vezetett szervezet tevékenységében a párt politikája **maradéktalanul** érvényesüljön, folyamatosan biztosított legyen a személyi állományról való gondoskodás.” (Harcsab. I. 85.1.) A fejezetben különösen a „folyamatosan biztosított legyen a személyi állomány szilárd **politikai állapota**” képtelensége ugrik ki. Nagyon szerencsétlen megfogalmazás ugyanitt: „Neveljen az ellenség **izzó gyűlöletére**.” (87.1.) A politikai munka túlhangsúlyozása vezethet ilyen ugyancsak képtelenséget, sőt **nevetségességet** tükröző mondat megszületéséhez: „Vízi akadályok erőszakos leküzdésekor a politikai munka **járuljon** hozzá a vízi akadály gyors ütemű leküzdéséhez, a túlsó parton az ellenség megsemmisítéséhez, a **támadás** lendületes továbbfejléséhez.” (93.1.) A fenti mondatban a korábban már emlegetett szóismétlés **semmiség** a mondatban megfogalmazott tragikusan humoros képtelenséghez (ti. politikai munkával **legyőzni** a vízi akadályt) képest.

A politikai munka mindenekfelettsége érezhető más ismeretterjesztő **munkák** bevezetőiben, szemléletében – mindenütt, ahol ideológiát kellett vagy akart belevinni a szerző **gondolatmenetébe**.

A *Tisztek kézikönyve* (Bp., 1970.) a „szocialista hadtudomány” (39.1.) **műve**. Vele szemben áll a „burzsoá hadtudomány” (40.1. – a szembenállásról később még részletesen szólok). Mivel a fogalmak csak erőszakosan definiálhatók politikai mezben, a pontos, szabatos meghatározás helyett előjön a **sajátos** (*specifikus*) jelző, amely mindenre elmondható anélkül, hogy pontosan meghatározná az **ismertetendő** dolog tulajdonságát. Pl. „A hadügy – az emberi tevékenység sajátos területe...”, „A katonai **elmélet** – az emberi ismeretek specifikus területe...”, „A hadigazdaságtan – a hadtudomány egyik legfiatalabb területe, egyben a politikai gazdaságtan sajátos tudományterülete...” (Tisztek kézikönyve, 36., 37. és 45.1.)

Ugyancsak sokszor fordul elő a – véleményem szerint a napi **szovjet** politikai híradásokból, közleményekből származó – **bonyolult** jelző: pl. „A jelenlegi **bonyolult** és gyorsan **változó** világhelyzetben...” (Katonai almanach, 5.1.). Ugyancsak ebből a könyvből valók az alábbi minősítések: „testvéri szocialista országok”, „magyarországi ellenforradalmi lázadás”, „csehszlovákiai csendes ellenforradalom”, „szocialista biztonságpolitika”, „marxista-leninista hadtudomány”, „imperialista tábor” stb. (Uo. 11., 17., 22., 24.1.)

A fenti közhelyeket, ideológiai sallangokat, erőszakolt politikai-ideológiai megfeleléseket leszámítva az ismeretterjesztő munkák nyelvi megformáltsága elfogadhatónak mondható. A fentiek miatt azonban e munkák már napjainkra is elavultak, s a bennük lévő **szakmai ismeretek** esetleges időtállósága is nehezen felelteti a politikai közeget, amelyben megszülettek; amelynek elvárásaira **rímelni** igyekeztek.

A jövőre nézve levonható az a tanulság, hogy a honvédséggé váló **hadseregben** nemcsak szerzetileg, hanem nyelviileg is meg kell szüntetni a túlpolitizáltságot.

A közlési szándékok vizsgálatára leginkább a (bevezetőben már emlegetett) tartalomelemzés segítségével törekedhetünk. A politikai nyelvhasználat, a hatalmi nyelvezet megragadására a nálunk még csak most meggyökeresedő szociolingvisztika („társadalmi nyelvészet”), illetve az angol terminológia szerint az antropológiai nyelvészet alkalmas. Már az előző részben utaltam a politikai elvárások nyelvi képtelenségekhez vezető nyelvi produktumaira, ám ezek ott nyíltan, a felszíni nyelvi formában fordultak elő. Most a közlési

szándékok mélyebb rétegébe (a rejtett, sugallt üzenetek világába) pillantunk be. (Megjegyzem, hogy a témának sokkal alaposabb, mélyszántóbb elemzésére is szükség lenne, jelen megfigyeléseim legfőljebb „kutatófúrásnak” foghatók föl.)

A „szocialista” katonai doktrína a felszínen a vívmányok megvédését, nem mások ellen való irányultságát hangsúlyozta. Eközben nyíltan és a felszín alatt ellenségképet sugallt, alakított ki. A Katonai almanach (1987!) alapján a következő szembeállítások tehetők a két szembenálló világról, leegyszerűsítve a MI-ről és az ŐK-ről. Az első részben a MI és ŐK szembenállását szövegszerű idézetekkel, a második részben az alapvető mondanivalót sugalló leegyszerűsített bináris (kettős) ellentétpárokkal adom meg:

A. Szövegszerű jegyekkel:

MI	→←	ŐK
szocialista tábor (béketábor)		imperialista tábor
nem irányul más ellen		világuralmi célok
védelmi politika		tömeges megtorlás, reális elrettentés, totális háború
társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit messzemenően figyelembe vevő, hosszú távú politika		konjunkturális érdekeknek alárendelt politika
agresszió megelőzése		agresszív imperialista politika
jelentős fejlődés a Varsói Szerződésben tömörült testvérországokban		haditechnikai fölény a NATO-val

B. Egyszerűsített szemantikai jegyekkel:

MI	→←	ŐK
védelem		támadás
béke		agresszió
objektív		szubjektív
kiszámítható		kiszámíthatatlan
jövőbe látó, messzetekintő célokkal		jelenre orientált, jövönélküli
jelentős fejlődés	~	jelentős fejlődés

A táblázatból kitűnik, hogy rendszerint könnyedén leegyszerűsíthető (tehát megérthető) pozitív és negatív ítéletekkel dolgozik az ideológia, ám egyes esetekben egyenlő kijelentéseket is tesz (lásd az utolsót). Természetesen nem erkölcsi, ideológiai tekintetben (ott az abszolút pozitív szerep csak a „MI”-é lehet), hanem éppen a veszély le nem becslése miatt gazdasági, katonai értelemben. („Rosszak”, „elvetemültek” stb., de „vigyázni kell, mert fejlettek!”).

Bár a „szocialista katonai doktrína” a védelemre épít, a Harcszabályzatban (I. rész) előbb áll a támadás, s csak utána a találkozóütközet, találkozóharc, majd pedig a védelem. (Lehet, hogy ez egy általános katonai harci szabályzati megoldás, és független az ideológiától – mindenesetre föltűnő.)

A katonai szolgálat során alkalmazott hivatalos nyelvezet jól mutatja a hatalmi nyelvhasználat főbb jellemzőit. Pontos előírások vannak a megszólításra, a használt frazeológiára. Ettől eltérni nem lehet. A katonai hivatalos udvariassági nyelvhasználat a szintén preskriptív (előíró) civil hétköznapi etikettnél is merevebb; s ez a honvédséget (s minden honvédséget) jellemző nyelvi vonás. Minden bevonulónak az öltözködés után leghamarabb a szolgálati érintkezés, a katonai udvariasság szabályainak megtanulása a legfontosabb feladat.

Az 1988/90-es rendszerváltással egyidejűleg megjelent a Szolgálati és Alaki szabályzat 1.sz. módosítása, amely már menetközben módosított néhány kirívó beszédszokást.

Itt a legfontosabb az *elvtárs* megszólítás fölcserelése a régi, 1951-ig használt *bajtárs* formulával. Az első pillanatban lehetetlennek tűnő váltás viszonylag rövid idő alatt problémamentesen lezajlott (a köznyelvben az *elvtárs* kiszorulása már korábban megkezdődött, mint a hadseregénél). Ugyancsak változott a dicséretnél, kitüntetésnél, előléptetésnél egykor használatos volt *A dolgozó népet szolgálom* formula. A *Hazámat szolgálom* lépett helyébe. Velük egy sor alaki előírás (a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, az MSZMP, a Minisztertanács elnöke, az Internacionálé stb.) a denotátum megváltozása, a szimbólum elavulása miatt elmaradt, illetve módosult. Mindezeknek a külsődleges tényeknek további referenciális átalakító hatására lehet fölkészülni (eskü, katonai dalok, laktanyaelnevezések, egyéb szimbólumok stb.). S jó okunk van azt is föltételezni, hogy ezek az átalakulások a mindennapi katonai nyelvezetet is megváltoztatják.

A módosított szolgálati szabályzat 36. pontja értelmében: „A fegyveres erőknél a katonák között a hivatalos szóbeli és írásos érintkezés során a „bajtárs” megszólítást és az önözést kell alkalmazni.” Ez így rendjén is van, a két udvarias, nem tegező megszólításforma: önözés, magázás közül a legudvariasabb, legműveltebb a Széchenyi István által következetesen használt és terjesztett *önözés*. (Akkor is így van ez, ha sokan az önözést tartózkodónak, illemedőnek, túlzottan úriának tartják, vidékiek számára pedig szinte a mai napig idegenszerű megszólításforma.) A honvédségben tehát továbbra is az önözés dívik: „Ön, honvéd bajtárs”. Nem használva a névmási formát: „Hadnagy bajtárs! Szőke honvéd jelentem [Önnek], hogy parancsára megjelentem.” Névmási formával: „Főhadnagy bajtárs, Szabó tizedes jelentem, Halász alezredes bajtárs hívhatja Önt”.

Mindehhez csak annyit lehetne még hozzátenni, hogy a parancsadás nyelve (mint minden katonaságnál, fegyveres testületnél) a rövid vezényszók, parancsok alkalmával a felszólító tegező forma. S ez ebben az esetben nem udvariatlanság, hanem a nyelv ősi, felszólító, felhívó funkciójából ered.

Pl. **Önöző forma**
Jánosi honvéd, lépjen ki!

Tegező forma
Jánosi honvéd! 2 lépést előre lépj!

Számos esetben nincs is választás önöző, illetve tegező forma között. A rövid vezényszavak ilyen természetűek: pl. Támponttól *nyitódj!*, *Balra igazodj!*, *Vigyázz! Takarás!*, *Ezred, vigyázz! Fogadás középről! Tisztelegj!*, *Ezred, vigyázz! Lábhoz!*, *Fel, vigyázz!*, *Pihenj, ülj le!* stb.

A szabályzatok, illetve az ismeretterjesztő-leíró munkák nyelvében különösebb nyelvi hagyományok nem jelennek meg. A honvédség múltjának kutatása, terminológiájának magyarosítása során természetesen fölleveníthetők régi bevált terminusok. Ilyen a már most megszokottá vált *bajtárs*.

Az elmúlt negyven évben nemcsak a vallási, polgári hazafias terminológia, hanem a magyar honvédségi terminológia is részben elpusztult; ezek föllevenítésére tudományos kutatások szükségeseek.

A Katonai lexikonban egyébként a 6000 címszó között néhány történelmi katonai szakszó is helyet kapott. Benne van a *bajtárs* és a *bajtársiasság* szó (ez utóbbi kicsit kellemetlen minősítéssel: „A szocialista

államok hadseregeiben a bajtársiasság eszmei tartalma a szocialista haza és az egész szocialista közösség szabadságának, függetlenségének védelmében fejeződik ki” 55.l.), valamint sok más történelmi szakkifejezés: *buzogány, csicskás, dárda, divízió, dumdum, durrancs, flinta, gázharc, hajdúk, határvadász, huszárság, kopja, levene, mellvért, obsziós, pallas, páncéling, páncélvadász, puffancs, regiment, regruta, röppentyű, sarzsi, sisak, szabadcsapatok, szakállas puská, szállásmester, toborzás, trén, vértzet, vezér, zsold, zsoldos* stb.

Összefoglalás

A szabályzatnyelvben is előfordulnak közhelyek, és megfigyelhető a túlpolitizáltság, mégis ez inkább az ismeretterjesztő katonai szakirodalmat jellemzi. Mivel ezek jutnak el leginkább a nagyközönséghez, csökkentik a honvédség népszerűségét. A közhelyek jórésze a rendszerváltás előtti politikai szleng (nyelvhasználat) kelléktárából való. A terminológia azóta elavult, sok megmosolyogtató nyelvi produktum maradt fenn a könyvekben.

A közlési szándékok tartalomelemzéssel történt megvizsgálása a MI-ŐK szembenállás (szocializmus-imperializmus) nyelvi sémáit tárta fel. A hatalom nyelvének elemzése az előírt és szabályzatban rögzített önözésen kívül a parancsoló-felszólító tegezésre is felhívta a szabályzatalkotók figyelmét.

A nyelvi hagyományok körében további kutatásokra lesz szükség, mert a katonai nyelvi hagyományok csak esetlegesen és hézagosan jelennek meg az elemzett művekben.

A kisebb módosítások ellenére alapvetően régi szemlélet és terminológia tükröződik a szabályzatok és az ismeretterjesztő munkák nyelvében. Saját és új katonai nyelvre van szükség, nyelvi paradigmaváltásra, amelyet az alapvetően új szemlélet és még inkább a nyelvi hagyományok tudományos kutatásának eredménye táplálhat. A jövőben nem mellőzhető esetleg már menetközben a szociolingvisztikával és nyelvműveléssel foglalkozó nyelvész bevonása sem.